

דעת רב אידי בר אבין שאכל סתם ערוגה משלם שמינה

בריייתא המובאת במסכת בבא קמא (ו:) איתא: תנו רבנן, "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם", מיטב שדהו של ניזק ומיטב כרמו של ניזק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר, לא בא הכתוב אלא לגבות לחיקין מן העידית... ובביאור דברי רבי ישמעאל למדה הגמרא תחילה שלעולם צריך לשלם כשיעור הערוגה שאכל כאילו היא מהמשובח שבנכסיו. דהיינו שאם אכלה ערוגה כלשהי בשדה, שמים את שוויה של ערוגה משובחת בשדהו ואת דמיה ישלם, אפילו אם אכלה ערוגה כחושה.

על כך תמהה הגמרא: ורבי ישמעאל, אבל שמינה משלם שמינה, אבל משלם שמינה. ופירש רש"י: אבל ערוגה שמינה ודאי דין הוא דלשלם שמינה, אבל כחושה מי משלם שמינה, בתמיה. ומיישבת הגמרא: אמר רב אידי בר אבין, הכא במאי עסקינן, כגון שאכל ערוגה בין הערוגות ולא ידעין אי כחושה אבל אי שמינה אבל, דמשלם שמינה.

ואמנם דברי רב אידי בר אבין תמוהים לפי פשוטם, וכמו שמביאה הגמרא את תמיהת רבא על דבריו: ומה אילו ידעין דכחושה אבל לא משלם אלא כחושה, השתא דלא ידעין אי כחושה אבל אי שמינה אבל משלם שמינה?! המוציא מחבירו עליו והראיה. ולכן מפרשת הגמרא שודאי גם לדעת רבי ישמעאל אינו משלם יותר ממה שהניזק, אלא שאם אכלה בהמתו ערוגה בשדה חבירו, ורצה לשלם את הסך בקרקע, עליו לשלמו בקרקע המשובחת [- 'מיטב'], ונחלקו רבי ישמעאל ורבי עקיבא האם 'בדניזק שיימין' או 'בדמזיק שיימין', היינו שלו [- לדעת רבי עקיבא] או של הניזק [- לדעת רבי ישמעאל].

ובגון שהקרקע הזיבורית של המזיק שווה בקרקע העידית של הניזק, שלדעת רבי ישמעאל ישלם את שווי הנזק מקרקע זיבורית שלו – כיון שדין ה'מיטב' נקבע לפי העידית של הניזק, ואילו לדעת רבי עקיבא ישלם את שווי הנזק מקרקע עידית שלו. אבל ודאי שאם הבהמה אכלה ערוגה כחושה לא ישלם שוויה של ערוגה שמינה, אלא ישלם שווי של ערוגה כחושה מקרקע משובחת.

ביאור הנצי"ב שתשלומי חק כמצוה ובספק מצוה סברא מועילה נגד חזקת ממון

ונתבארה הצעתו של רב אידי בר אבין, שמחלוקת רבי ישמעאל ורבי עקיבא היא באופן שאכל ערוגה בין הערוגות ולא ידעין אם כחושה אבל או שמינה אבל, שמשלם שמינה. וכבר תמה רבא על דבריו כיון שבאופן שידוע לנו שאכל כחושה פשוט שאינו משלם שמינה, ובתמיהת הגמרא: אבל כחושה משלם שמינה, מה בכך שאין אנו יודעים מה אבל, סוף סוף הרי זה ספק – והמוציא מחבירו עליו הראיה. ועמדו המפרשים לבאר את סברתו של רב אידי בר אבין.

הנצי"ב במחמי שדה מברר את דברי רב אידי, שיש לומר שתשלומי חזקת ממון בעלמא כי אם 'מצוה' ולכן אין לדון בהם המוציא מחבירו עליו הראיה כבשאר דיני ממון. אמנם הנצי"ב מוסיף שבדאי גם לענין ספק מצוה אומרים הממע"ה, וכפי שיובא בהמשך הדברים, אלא שמכל מקום במקום מצוה כיון שהוא 'ספק איסור' אזי באופן שתהיה סברא להכריע נגד החזקת ממון – נלך אחר הסברא, אפילו אם אינה סברא המועילה להוציא ממון בשאר דיני ממונות. ואף כאן 'סברא' יש להכריע שאכן בהמה זו אכלה את הערוגה המובחרת שבשדה, כי בהמה המהלכת בשדה כדי לאכול פשוט שתלך למקום המובחר שבשדה.

ויש להעיר לפי דבריו שכל דינו של רב אידי יהיה רק באופן שהמשובח בדמים הוא המשובח לאכילת בהמה זו, אבל אם לדוגמא יהיו בשדה מיני גידולים יקרים מאד, אך לבהמה זו שנכנסה לשדה אין הם ערבים לחיכה כל כך, אזי אף שפעמים שהיא אוכלתם, מכל מקום לא נוכל לנקוט שודאי אכלה מהמובחר שבשדה, שכן אדברה מסברא היתה בוחרת דוקא בגידולים הזולים יותר כיון שהם ערבים יותר לחיכה שלה.

אף שספק מצוה ניזון בגדי ספק ממון אף הולכים בו אחר הרוב

והנה לכאורה אם תשלום חק הוא 'מצוה', אזי יהיה מקום לומר שבספק מצוה אין לדון כלל 'המע"ה' כיון שהוא ספק איסור – וספק איסור לחומרא. אך כבר הבאנו דברי הנצי"ב שודאי אף במקום מצוה אומרים המוציא מחבירו עליו הראיה, וראיה לדבר ממה שאמרו בחולין (קלד.) גר שנתגייר והיתה לו פרה. נשחטה עד שלא נתגייר – פטור [- ממתנות כהונה], משתגייר – חייב, ספק – פטור, שהמוציא מחבירו עליו הראיה.

ובמשנה בחלה (פ"ג מ"ו) שנינו: גר שנתגייר והיתה לו עיסה, נעשית עד שלא נתגייר – פטור, ומשנתגייר – חייב, ואם ספק – חייב. ומבאר הגמרא חילוק הדינים: ספק איסור לחומרא, ספק ממון לקולא. וחלה היא 'ספק איסור' שהרי עיסה הטבולה לחלה האוכלה חייב מיתה, ואילו מתנות כהנים הם 'ספק ממון', וזאת על אף המצוה בנתינתם. הרי לנו שאף לגבי ספק מצוה דנים את חיובו הממוני לחבירו בגדי 'ספק ממון', והוא הדין בניזון דין אף אם תשלום חק הוא מצוה, סוף סוף יש לדון בו סברת 'המע"ה'.

ולכך הוצרך הנצי"ב להוסיף פרט זה שאף שדנים בספק מצוה 'המע"ה', אבל באופן שיש סברא להכריע את הספק – אף שהסברא אין בה די כדי להכריע ספק ממון בעלמא – אבל בספק מצוה די בסברא זו כדי לחייבו. ולכן באכלה ערוגה בין הערוגות מחייבים אותו בתשלום דמי ערוגה שמינה מכח סברא זו שבהמה המהלכת בשדה אוכלת מן הסתר מהערוגות המובחרות שבשדה.

והנצי"ב מביא מקור לדין זה שהוא "כלל ידוע" מדברי השיטה מקובצת (ב"ק יא:) שם נקט שאף שאין הולכים בממון אחר הרוב, אבל במילי דמצוה הולכים אחר הרוב. הרי שבאופן שיש רוב או חזקה כנגד הממון, במקום מצוה דנים אותו בספק איסור לחומרא, ואין אומרים בו 'המע"ה'. והאריך בכלל זה בדבריו בהעמק שאלה (סימן פז ס"א).

ספק

מצוה

בתשלום

נזק

יום רביעי כ"ד חשוון

בבא קמא דף ו

מחלוקת מוני המצוות אם תשלום חק הוא מצוה או חיוב ממון

ובעיקר הדבר אם תשלום חק חשוב 'מצוה' או 'חיוב ממון', מצאנו שנחלקו ראשונים. הרמב"ם בספר המצוות (מ"ע רלז) כתב בהגדרת המצוה: שציונו לדון בדין השור, וכ"כ שם בהמשך לגבי חיוב דיקון בבור ואש. וכן דעת החינוך (מצוה נה). הרי שהמצווה היא רק לדון בדין השור, אבל חיוב התשלום אינו מצוה אלא חוב ממון בעלמא. וגם הרס"ג במנין המצוות שלו חילק את המצוות כולן לג' חלקים, מצוות עשה, מצוות לא תעשה, ופרשיות. וחיוב דיקון מנה כחלק מהפרשיות (פרשיות כ-כב). ומבואר שאף הוא נקט שחיוב דיקון אינו מצוה אלא חיוב ממון בעלמא.

מאיך הרמב"ן בספר המצוות מנה דין 'מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם' כמצוה עשה, הרי שנראה שנקט שעצם חיוב התשלומים הוא מצוה עשה, ולא רק הנידון בחיובו.

חילוק בין דין 'והשיב' לדין 'ושלם' בתשלומי גזילה

ובדין גזילה כתב הרמב"ם (ריש הל' גזילה): כל הגוזל את חברו שוה פחוטה עבר בלא תעשה, שנאמר "לא תגזול". ואין לוקין על לאו זה, שהרי נתקו הכתוב לעשה, שאם גל חייב להחזיר שנאמר "והשיב את הגזילה אשר גל" – זו מצוה עשה [ולאו הניתק לעשה אין לוקין עליו]. ואפילו שרף הגזילה [- ואין הגזילה בעין ואינו יכול להשיבה], אינו לוקה, שהרי הוא חייב לשלם דמיה, וכל לאו שניתן לתשלומין אין לוקין עליו, ע"כ.

מבואר בדברי הרמב"ם שנקט טעם נפרד לכך שאינו לוקה כשהגזילה בעין [לאו הניתק לעשה], וטעם נפרד לכך שאינו לוקה כשאין הגזילה בעין [לאו הניתק לתשלומין]. ויש להקשות, הלא אף כשאין הגזילה בעין, הרי מכל מקום חיוב תשלום הדיקון הוא מדין 'ושלם', ואם כן סוף סוף הרי לאו הניתק לעשה, ומדוע הוצרך הרמב"ם ליתן טעם אחר שאינו לוקה כשאין הגזילה בעין כיון שהוא לאו הניתק לתשלומין.

ומכאן זה הכריח הגרב"ד פוברסקי שליט"א (שיעורים בבא קמא ו:): שיש לחלק בין דין 'ושלם' לדין 'והשיב', שדין 'ושלם' אינו מצוה עשה אלא רק חיוב תשלומים, וממילא אין כאן 'לאו הניתק לעשה' ולכן לולי הטעם שהוא 'לאו הניתק לתשלומין' היה לוקה על גזילתו. משא"כ דין 'והשיב' כשהגזילה בעין, הרי מבואר בדברי הרמב"ם שאינו לוקה על הגזילה באופן זה כיון שהוא 'לאו הניתק לעשה', וזאת משום ש'והשיב' הוא מצוה ואינו חיוב ממון כדן 'ושלם'. ואמנם ודאי שאף חיוב והשיב יש בו 'חיוב ממון', אבל יסודו הוא 'מצוה עשה' אשר ממנה נולד 'חיוב ממון'.

מצות תשלום חק אם היא תוצאה מחיוב הממון או מצוה בפני עצמה

והנה באופן דומה יש לדון גם לגבי תשלומי דיקון, לדעת הסוברים שיש מצוה עשה בחיוב התשלום, שכן זה ודאי שבתשלום דיקון יש גם חוב ממוני, וגם לדעת הסוברים שהוא מצוה עשה, אין דומה 'תשלום חק' להחזרת ריבית [- שאם הלווה לחבר מעות בריבית וגבה את הריבית עליו להחזיר את הריבית ללווה] שאינה אלא מצוה עשה, משא"כ בתשלום דיקון ודאי שיש חיוב ממון. אלא שעדיין יש להסתפק האם המצוה שבתשלום חק והחוב הם שני דברים שאינם תלויים זה בזה, או שמא כל המצוה אינה אלא כתוצאה מכח החיוב ממון, שכיון שחייב לשלם חק ממילא יש עליו מצוה לשלם את חיובו. ודוגמא לדבר, פריעת בעל חוב מצוה, ששורש המצוה הוא לשלם את מה שהוא מחוייב בו מדיני החוב.

על פי זה רצה הגרב"ד לבאר את מחלוקת רב אידי בר אבין ורבא, שראב"א סבר כצד הראשון שחיוב הממון אינו הגורם למצוה שבתשלום חק, אלא שני דינים נפרדים הם - החיוב ממון והמצוה עשה, וממילא כשנבוא לדון בדין ספק מדיק, הרי אפילו אם כלפי החיוב ממון דון לקולא משום 'המוציא מחבירו עליו הראיה', אך עדיין כלפי התשלום מכח המצוה עשה יש לנו ללכת לחומרא כדן 'ספק מצוה' ולא שייך בזה המוציא מחבירו עליו הראיה. וכיון שיש עליו מצוה לשלם הרי מכח זה נכריע גם את דין הממון הוא אכן יהיה מחוייב לשלם דמי ערוגה שמינה אף באופן שאכלה ערוגה בין הערוגות ואין ידוע אם שמינה אכלה או כחושה אכלה.

ואילו רבא לא סבר כן, אלא סבירא ליה שספק תשלומי דיקון הם ככל 'ספק ממון', ואף אם יש מצוה בתשלום חק אין זה חיוב בפני עצמו אלא הוא תולדה מחיוב הממון, וכפריעת בעל חוב מצוה, וכיון ששורש המצוה הוא החיוב הממוני, הרי יש לנו לדון אותו כדן ממון, ובמקום ספק יש לנו להכריע לקולא מכח המוציא מחבירו עליו הראיה שלא ישלם אלא ערוגה כחושה - וכיון שחיוב הממון יוכרע מכח הממע"ה, הרי ממילא גם תוכרע המצוה שאינה אלא חובתו לקיים את חיובו הממוני, וכיון שחיובו הממוני הוכרע לקולא ממילא גם המצוה אינה אלא באופן זה.

קושיית מהר"י באסן שבכל ספק ממון נלך לחומרא משום 'ספק גל'

ויסוד זה שהכרעת הספק כלפי הממון מכריעה את הדין גם כלפי המצוה, כבר העמידו רבי שמעון שקאפ זצ"ל בשערי יושר (ש"א פ"א) כדי ליישב קושיית מהר"י באסן, שהקשה כיצד בכל ספק ממון הולכים לקולא ואומרים הממע"ה, למה לא נחושב ל'ספק גל' ונכריע לחומרא ככל 'ספק איסור'. וביאר הגרש"ש שגדד הלאו של 'לא תגזול' הוא שלא יגזול אדם מחבירו דבר שעל פי תורת משפט הממון הרי הוא של חברו. וממילא באופן של ספק ממון שכלפי דיני הממון יש לדון בו 'הממע"ה', הרי ממילא כלפי זה לא שייך עוד לדון 'לא תגזול'. כך הוא גם בנידון דידן, כל כמה שהגדרת מצוה 'תשלום חק' היא קיום חובתו הממונית לשלם את חקו, הרי באופן שכלפי דיני הממון שבדיקון דונו לפטור שכן הממע"ה, הוא הדין שלא תהיה באופן זה מצוה תשלום חק אף שהיא 'איסור' ו'ספק איסור לחומרא'.

"דין
'ושלם'
אינו מצוה
עשה אלא
רק חיוב
תשלומים,
ולא שייך
לדון בו
משום 'לאו
הניתק
לעשה'.
משא"כ
דין 'והשיב'
כשהגזילה
בעין, הוא
מצוה ולא
חיוב ממון"

החידוש היומי מוקדש
לעילוי נשמת

קדושי שמחת
תורה תשפ"ד

ולישועת כלל ישראל
במהרה